

09 / 2020

Art roman en Svizra – Walter Rosselli – Scarnuz
grischun – Rumenia – Refurmar il sistem da fur-
maziun – Observar l'aura – Il Tirol catolic 1914-
1918 – Il curtin – Dretg da legislaziun dals cumins

Art roman en Svizra

Fastizs da l'Imperi roman en architectura, pictura e sculptura

L'art roman è sa sviluppà cun assimilar numerusas furmadas d'art da pievles sesents en l'entir territori mediterran. Il fundament ha furmà la cultura indigena dals pievles originars da la part occidentala da la Mar Mediterrana. En il segund millenni a.C. èn immigrads ils Italichers ch'han manà cun sai ina cultura artistica main plitost stgarsa. Quella è sa collida cun la ritga cultura dals Etrusc, ils elements da la quala ils Romans han surpiglìa quasi cumplettamain. Sco model per tut las spartas da l'art roman ha servì da tut temp l'architectura, pictura e plastica greca.

L'architectura romana

Sur lung temp è l'architectura romana cumparida sco ina copia da l'architectura greca. Pir vers la fin da la Republica romana ha ella cumenzà a sviluppar in agen linguatg. Dal temp d'expansiu da l'Imperi roman dueva quel enrigir vastas parts da l'Europa, da l'Africa dal Nord e dal Proxim Orient cun elements architectonics carac-

teristics. Durant lur domini han ils Romans sez influenzà l'art e la cultura surtut en il nord ed il vest dals territoris conquistads. En questas regiuns han er culturas da l'autra vart dals cunfins (Germans) absorbà carac-

teristicas dal mund roman, e quai tras traf-

fic commercial.

En la part orientala da l'Imperi èn las influenzas romanas percunter sa maschadas cun ele-

ments existents (grecs, hellenistics ed orient-

tales). L'architectura romana sco ch'ella è sa conservada en Svizra, n'è pia betg exnum segnada d'atgnadads localas, mabain corre-

sponda a las linguis generalas da l'architec-

tura romana. (Sco che nus vegnì anca ve-

sa vala quai er per ils arts figurativs).

Contrari a l'architectura greca, è la muntada dals tempels sa sminuida tar ils Romans; i prevala surtut l'architectura profana. Elements characteristics da quella fur-

man termas, teaters (per ordinari en furma

da l'amfiteater), artgs da triumf e basilicas

(che furmanori oriundamain hallas da

martgà e da dretgira e che duevan influen-

zar las baselgias cristianas da pli tard).

Daspera è l'architectura romana se-

gnada da prestaziuns impressiunantas da l'inschigneria sco punts, aqueducts, via-

ducts, fortificaziuns ed ina vasta rait da

vias. Ils Romans han cumbinà en quella

la tecnica d'arvieut, ch'els avevan surpi-

glìa dals Etrusc, cun lur atgna tecnica da

construir mirs (segnada d'ina sort «betun

roman» cun la quala vegniva emplenida

una stresa da miraglia exteriura).

La colonisaziun romana en il territori

da la Svizra odierna è surtut s'orientada al

traffic e commerzi sco er a la defensiun mi-

litara vers il territori dals Germans situà en

il nord. Sper citads cun funcziun da center

e champs militars èn sa furmadas per lung

da las vias da transit colonias pli pitschnas,

ils «vici» (singular: «vicus»). Qua èn sa do-

mificiads ustiers, commerziants e master-

gnants per profitar cun lur tavernas, butias

e lavuratoris dal fluss economic trantre las

differentas parts l'Imperi roman.

La pictura romana

Sco dapertut en l'Imperi roman èn man-

tegnids er sin il territori svizzer fragments

da quella pictura che nus numnain la pic-

tura pompejana e che nus sudividain en

differentes stils. Ils legiunaris empruvavan

cun agid da las picturas muralas sco er cun

autras furmadas artisticas – per exemplu il tre-

son d'argent da Kaiseraugst – da sa sentir

da chasa en las garnischuns lontanas da la

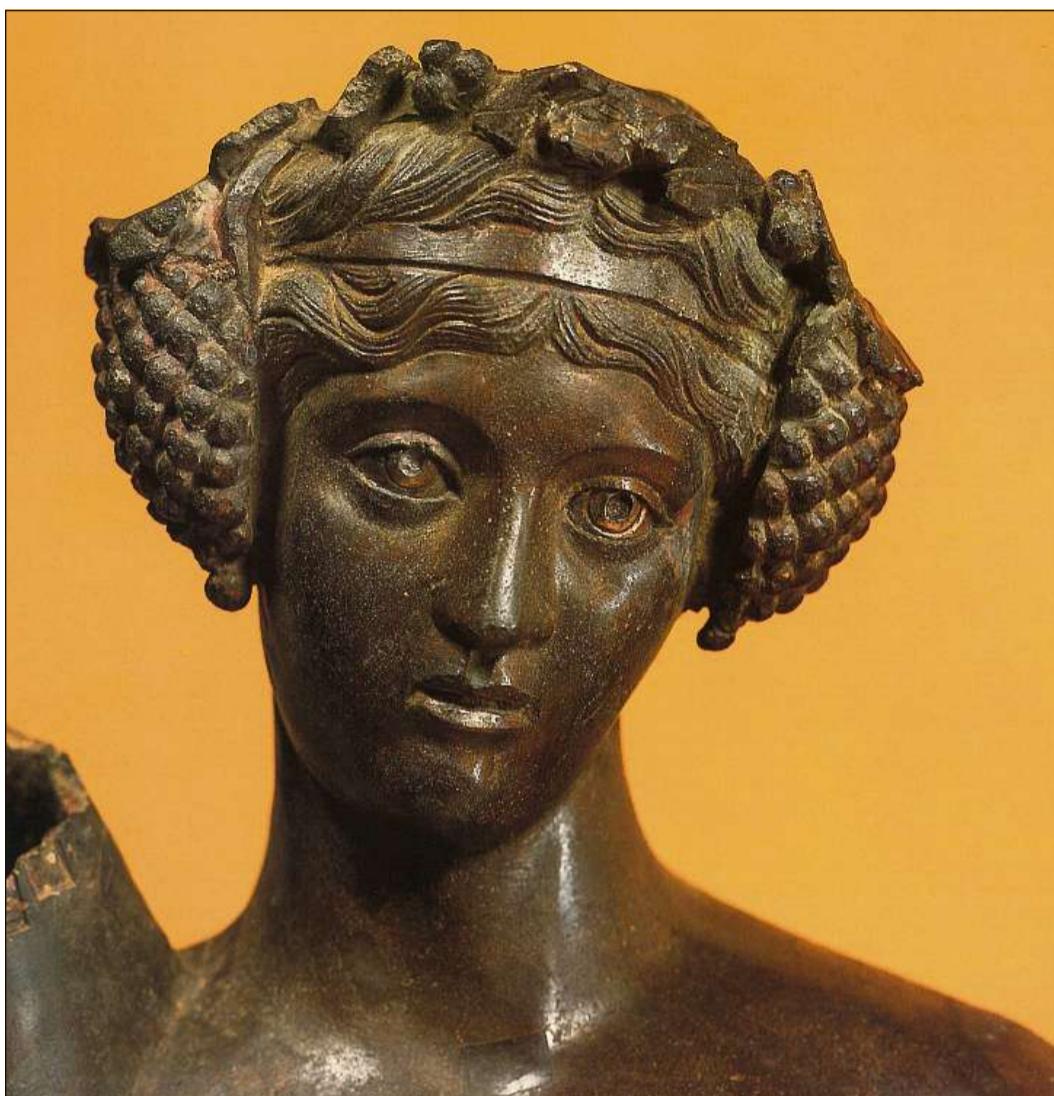
patria. Las picturas mussan strusch diver-

genzas da las ovras en l'Italia. La modifica-

ziun u schizunt l'alienazion dals pajais al-

pins resta minimala.

L'art roman era universal e vul evocar lunsch davent da Roma il stil da viver da

Statua da Bacchus
(ca. 130 s.C.) ch'è
vegnida chattada
l'onn 1966 ad
Avenches. (FOTO: AH)

l'«urbs», il luxus che be paucs avessan pu-

disi da lubir a chasa. Cun quai vegnì nus sin il punct essenzial da la dumonda: ils picturs che fan era part da las garnischuns laschan reviver en lur ovras in «da chasa» ch'els mettevan evidentamain en connex cun la chapitala, cun Roma sco center betg mo da l'Imperi e da la pussanza, mabain sco center dal mund.

Co pudsins uschiglio declarer ils maletgs dals conducturs da chars ad Augusta Raurica ed a Pully, sche quai n'è betg ina reminiscenza, ina regurdientscha da la citad amada da Roma? E las paraids cotschnas d'Avenches cun las finas ghirlandas malegiadas èn quasi sin il nivel da la qualidat suprema che nus chattain sin il Palatin. Uschia ston ins er considerar ils mosaics magnificis ch'en mantegnids ad Orbe e las munaidas che n'eran en l'entir Imperi betg mo in med da pajament, mabain che tiravan permanentamain endament l'imperatur resident a Roma e che servivan uschia a la personificaziun da la pussanza centrala.

A maun dals midamets dals maletgs da munaida – er els èn perditgas preziusas da l'art figurativ – pon ins persequitar il meglier la transiziun da l'antica al temp medieval tempriv (cf. latiers er las expectoraziuns en il chapitel final).

Il maletg dal conductur dal char da Pully po star qua sco pars pro toto per las perditgas da la pictura romana en Svizra: cun penel liger en la meglia maniera impressiunista cumpara il conductur da la partida verda (la partida preferida da l'imperatur Caligula) devant il fund cler; el va cun il char a sanestra, cun la gaischla sparuna el ils chavals – la part davos d'in chaval è anc

mantegnid. En ina moda giagliarda volva el chau, probablamente per stimar la distanza trantre el e ses rival. Co che questa fartscha è malegida! Pir la pictura ottonica – per exemplu en las ufficinas da malegida cudeschs da Reichenau – è puspè stada abla da transponer questa directedad vigurusa e questa spontanedad en il maletg. Quai n'è stà nagin tema en las epochas trantren, durante las qualas predominavan tut autres finamiras, entant ch'il Roman empruvava cun gust da tschiffar il mument passager: «Dum loquimur, fugerit invida aetas: carpe diem quam minimum credula poster» – «Il temp fui, entant che nus discurrin. Perquai gjauda il di, ma na ta fida pli gugent betg dal proxim», scheva Horaz.

Durant las exchavaziuns en ils tracts da bogn dals bains da Holstein (BL) e Mün-

singen (BE) han ins chattà fragments da scenas d'auas. En in connex natiral cun il bogn sa circumdescha il Roman cun ina cuntrada d'aua sco che nus l'enconuschein da las cuntradas dal Nil. Ils cristians vegnan a surpigliar quest motiv e vegnan ad al dar in'atgna significaziun per lur fi-

namira.

Il bronx

Ils funcziunaris ed ils veterans che van a star en las colonias mainan cun els lur moda da vivere e perturgant las sculpturas en format pitschen, lur gust per objects da diever en bronx. Dapertut han ins chattà chandaliers da paraid, glischs, ornamenti da mobiglia e da portas, sco er vaschella per part ornada cun impurtants motifs mitologics. In bun exemplu è la vaschella d'argent ch'è vegnida chattada a Kaiseraugst. Tar ina dimora romana tutga in altar privat, il lararium, deditgà als dieus protecturs representats tra las statuetas.

L'aristocrazia locala e la «classe mesaua» dals indigens romanisads han adopta fitg spert il segns exteriori da la ritgezza chasana dals colonisators per demonstrar il luxus e sa distinguere entaifer la sociedad. Ils artisans da bronx indigens han fatg tur lur pusaiavel per satisfar a la dumonda dals novs empustaders e per far frunt a la concurrenz dals artisans immigrads, imitond cun dapli u damain inschign l'art uffizial roman. Uschia hai dà questa abundanza da statuetas da bronx ch'ils spezialists reparan en traiss tips da producziun (importada, provinciala ed indigena) tenor in criteri da qualidat che sa referescha exclusivamain a l'ideal grecoroman.

Ins na dastga però betg sa far illusius sur da la libertad artistica ch'è bunamain inexistente: l'artisan stgaffescha sias figuris copionda il models acceptads en l'Imperi e dumandads da l'empustader e raramain tener l'atgna fantasia. Na dat betg anc la nozun d'«originalitat» e sch'ins vuless applicar quel concept modern sin l'epoca romana, fissi il cuntrari d'al reservar als objects che s'allontaneschan da l'estetica classica e tendan vers ina stilisaziun ertada da La Tène. Quai ch'è capitò pli savens è stà che dieus tipicamain indigens, sco Sucellus, èn vegnids modellads dals artisans helvetics e gallics che han adaptat en moda inqual gaja da zunt maladestra l'iconografia romana importada, pervi da la mancanza d'ina tradizion da represchentaziun antropomorfa da lur agens dieus.

lain «vestgi» – in'autezza da circa 2,80 meters. Duas colonnas da Jupiter or da crap da chaltschina local, èn autas 4 e 7 meters. Il renumà bist d'aur da Marc Aurel (1,650 kg) dat finalmain perditga da la ritgezza dal cult imperial en la chapitala.

A Martigny sco er en auters lieus devi ina coexistenza dal cult indigen – representata per exemplu d'in chau da taur cun traiss cornas d'ina grondezza e d'ina qualidat artistica excepcionala – cun il cult da l'imperatur: da sia statua da bronx en grondezza surnaturala han ins chattà plirs fragments remartabels. Ils quadrels cun ornamenti figuratifs frontals producids a Vindonissa èn main luxurius, ma carateristics per la survivenza da tratgs stilisticis indigen. Els tiran er endament che la populaziun indigena ha participà activamain a l'ornamentaziun plastica da l'architectura romana. Percunter pari curius ch'ils ateliers locals n'hajan betg satisfatg a la gronda dumonda da figurinas da terracotta colurada (main custaiva ch'il bronx) ch'ins ha chattà en tut las regiuns da la Svizra: elles derivan per gronda part da la Gallia centrala.

Da questa coexistenza permanenta cun ils colonisators romans ha la populaziun autoctona èrtà il diever dal crap da fossa e dals epitafs, colliads fin en noss dis cun la sculptura sepulcrala. Als models usitads en l'Imperi roman ed empustads dals veterans (motivs a chaval u pasts da bara, sco ch'ins ha chattà sin dus craps da fossa a Vindonissa) s'oppone l'originalitat da las representaziuns sepulcrals autoctonas: il purtret da Sevva (num celtic) a Genevra, ils bists in pau grossatschs d'in cusunz d'unifurmazs a Nyon e d'in pèr indigen ad Augst.

Las ovras da bronx, suttiradas avant mintga situaziun privilusa, èn sa conservadas pli bain che quellas da crap. Lezzas – alman quella ch'avevan survivì las invasions – èn però stadas a disposiziun als architects e dals sculpturs dal temp medieval tempriv ch'han pudì las copiar u las reutilizar tenor basegn.

Da l'art roman a l'art cristian

L'art cristian dal temp medieval dueva sa differenziar marcantamain da l'art roman, e quai tant areguard il program ideologic sco er areguard l'execuzion pratica da las ovras. Tuttina datti tschertas lingias da cuntinuitad ed elements da transiziun che sajan menzunads qua curtamain.

En il lieu dal purtret da l'imperatur roman passa en il cristianism tempriv il simbol da la pussanza suprema, la crusch da la victoria da Cristus tenor la visiun da l'emprim imperatur cristian, Constantin il Grond, en la battaglia sper la punt milvica. Il cult da persunas che sa basa sin la «preschentaziun realistica» da l'imperatur roman vegn remplazzà tra la visiun d'in Dieu. En il medem senn resta Roma durant il temp medieval in important punct d'orientaziun, ma cun ensinas modifitgadas: Roma sco center da la pussanza ecclesiastica dal successur da Cristus, dal papa.

La transiziun da l'administrazione romana da las provinzas a l'organisaziun dals uestigieus è stada fluenta. Nagliur sa mussa quai uschìe cler sco en il fatg che l'uestigieu da Cuira surpiglia las structuras administrativas da la provinza romana da Raetia prima. En l'art vegn questa fasa da transiziun evidenta en in'ovra principala tardiva da la pictura murala romana, la quala indigescha a medem temp l'entschatta da la pictura monumentala cristiana en Svizra, numnada in en program da maletgs da l'ipogeu sut la baselgia da S. Steffan a Cuira.

La preschentaziun:

Dossier «Art roman en Svizra».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2314

www.chatta.ch

«Our d'la rüzcha da mincha di» – ina nova publicaziun

Walter Rosseli metta sin maisa in cudesch captivant en traïs linguis

DA CLAUDIA CADRUWI / ANR

■ Sco emprim vegn il vallader e pir suenter las translaziuns en talian e franzos. Il tudestg manca dal tuttafatg en il nov cudesch. Questa schelta e successiun tradeschan bler da la tenuita da l'autur. Walter Rosseli prenda era gugent sin la corna tut ils buns

Svizzers che manegian, sch'els audan insatgi a discurrind rumantsch, stoppia quai bain esser in ester da l'exterior. «Babilonia sui generis» è il titel. El na sa cunfa betg mo cun il cuntegn, mabain er in zitgel cun l'autur. Rosseli fiss atgnamain biolog. Cun radund quarant'onns ha el midà clamada, ha cumenza a translatar ed a studegier lingua e literatura rumantscha, spagnola e scandina. En tut discura el var diesch linguis e scriva plirs idioms rumantschs. Sco translatur pudess el recalgar incumbensas lucrativas, ma el sa fatschenta pli gugent cun il rumantsch. Ils ultims onns è el sa profilà cun translaziuns da *Leo Tuor, Oscar Peer, Arnold Spescha, Clà Biert, Görry Klainguti* ed auters. Il premi Terra Nova da la Fundaziun Schiller ch'el ha retschavì avant quatter onns pleda per l'auta qualitat da sias translaziuns.

Qualitat davos la masca da modestia

Ma para ch'i plascha al translatur era da fabular – e quai per rumantsch e betg en sia lingua materna, il talian. Fin uss ha Rosseli publitgà ses texts en la «Litteratura» u ha prelegi els a Domat als Dis da litteratura. Il nov cudesch porscha finalmain ina meglra invista en sia lavour littéra.

Igl è ina vasta paletta da furmas e da tematicas cundidas bainsavens cun ironia frastgina. Sco lectur èn ins bunamain trumprà cura che la part valladra è già a fin ed i cumenzan las translaziuns talianas. Ins avess accumpagnà gugent vina vant l'autur sin sia spassegiada da ponderaziuns, stimuladas «Our d'la rüzcha da mincha di», sco il suttitel di.

«Rüzchas» tuna da piculezzas numentantas e dad eveniments be casuels. Görry Klainguti ha tutta raschun sch'el scriva en il pream che Rosseli «zoppa sias grandas qualiteds davous üna masca da modestia: frasettas dal minchadi, üngüns pleduns, pochas metafras».

«Il temp es üna bouda»

In bun exempl per questas qualitads zuppadas è «Il temp es üna bouda». Il text cumenza da quai innocent: «Mamma ha

Sia lingua litterara è il vallader, sia lingua materna il talian, sia lingua da mintga di il franzos: Walter Rosseli viva a Montreux ed ha gist publitgà in cudesch triling.

FOTO C. CADRUWI

lungurella. Cha'ls dis sajan lungs. Lönchezzas. Ella as sainta inütila.» Ma i na resta betg temp per visitar la mamma – memia bler da far, i na va betg da prender temp, ins na dastga betg perder temp ed il temp è sco «üna bouda». Suenter paucas lingias sa chatta il lectur senza s'accorscher en in essay filosofic davart la relativitat da percepir il temp, cumbinà cun la teoria da relativitat dad Einstein. Malgrà la complexitad sa lascha il text leger sco da baiver aua perquai che las ponderaziuns èn vestigidas en pleds simpels ed explitgadas cun maletgs che mintgin enconuscha da sia atgna vita. Igl è bain «rüzchas da mincha di», ma tuttina lingias extraordinarias.

E per citar anc ina giada Klainguti: «Per me sun quistas poesias da Walter Rosseli qualcosa tuottafat nou e fascinant.»

Texts fitg personals, ma era politics

«Cur cha bab murirà» ha la tempra d'in raquint autobiografic fitg personal. Ma er «Üna poesia per tai» cuntegna lingias intimas d'in scriptur plain dubis en discurs cun sasez u cun ses lectur.

Lura datti era las poesias politicas da «barchas e zatras» che n'èn anc ditg betg plainas u la satira davart il «Mangiar san» maila da bio, charn da naturabeef u baiver latg da naturaplan – tut pachetà ed embuttiglià en plastic. La nova publicaziun porscha ina varietad surprendenta e persuadenta ch'ins po be cussegliar da leger. Las illustraziuns da Pia Valär sa cumportan, cun mo paucs stritgs

spargnus, fitg bain cun il stil da l'autur ch'ha tschernì il rumantsch sco lingua litterara.

Walter Rosseli «Babilonia sui generis. Our d'la rüzcha da mincha di», cun illustraziuns da Pia Valär, Éditions de la Marquise, Lausanne 2018, 120 paginas, 17 francs, ISBN 978-2-940591-07-7.

Chi ca so romontsch sa dapple

Ed in Svizra stast uossa daspö lönc?

Ma be discurriùda, s'inclegia.

– *Ah, d'accord, daspö adüna.*

– *Ah, d'accord, eir scritta.*

– *Lura teis genituors...*

– *Propcha? Ed eir litteratura? Daja eir litteratura? Savaiva bricha.*

– *Ah, eu vez, eir els sun nats quia.*

– *Chi?*

– *Eu crajaiva, eu manaj, avant chi daja... avant, insomma, dal temp da... da Ceausescu, che.*

– *Mai dudi.*

– *Aaah! Rumantsch!*

– *Neir.*

– *I nu da plü blers chi discorran quai, nevaira?*

– *Spetta! Na.*

– *Na. Na.*

– *Mai.*

– *Ah, üna lingua.*

– *Ma be...*

– *Ün masdügl da tudais-ch e da talian, nevaira?*

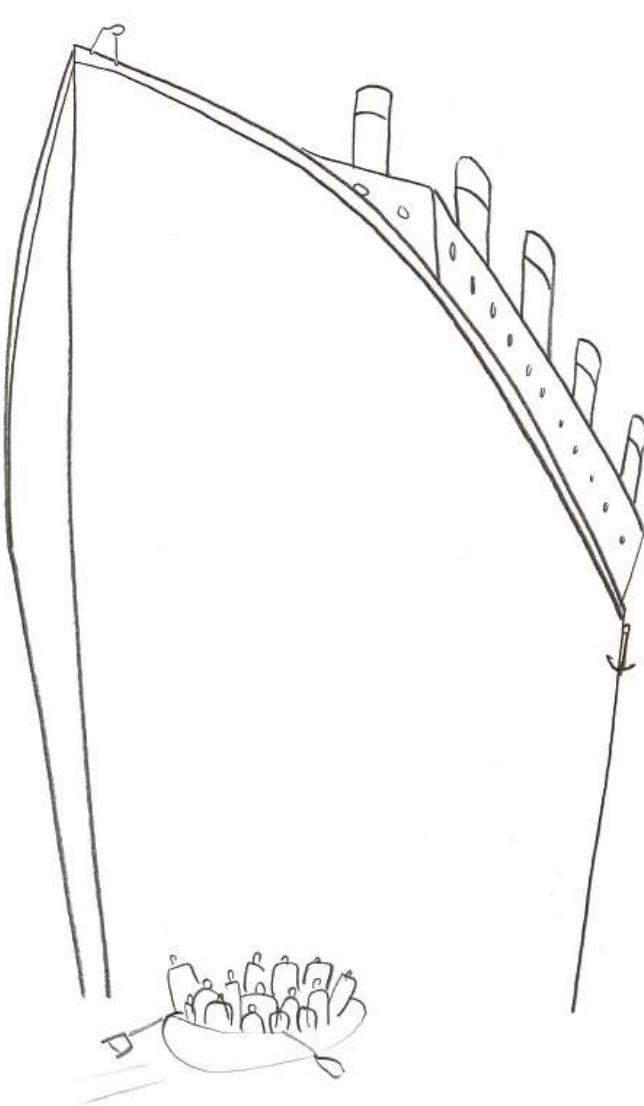
– *Che? Daja perfin traduziuns?*

– *Aha. Üna lingua e basta.*

– *Sch'eu saja güsta rivà in Svizra, duman-dast?*

– *Id es üna lingua fich veglia, nevaira?*

– *Ma eir eu stun qua daspö adüna, eu sun eir nat quia, che crajast, tü Rumantschun? Eu sun eir Svizzer. Eu cugnuosch la Svizra!*

Las illustraziuns da Pia Valär sa cumportan fitg bain cun il stil da l'autur ch'ha tschernì il rumantsch sco lingua litterara.

MAD

«Il marketing va tras il magun»

(anr/fa) Il «scarnuz grischun» cun products indigens è sco fatg aposte per regalar. Per las puras signifitga el in gudogn supplementar e per la Grischun Vacanzas ina buna reclama. Dapi intgins onns è daventada la situaziun da l'agricultura en muntogna in zic pli difficile. Surtut il martgà da latg liber ha dà da pensar a las puras ed als purs. Els han cumenzà a tschertgar er autras pussaivladadas per avair avunda gudogn cun lur purarias. Sin iniziativa dal servetsch da cussegiazun agricul han ins stgaffi avant bundant sis onns in nov product, il «Scarnuz Grischun». La societat da traffic chantunala, la Grischun Vacanzas (GRV), ha spert badà ch'i sa tracta qua d'ina schanza na mo per l'agricultura.

«Mantegna l'image positiv»

«L'idea d'avair in product simpatik, na memia grond, cun speciailitats indigenas ans ha parì fitg buna», declera Urs Wohler, il manader dals servetschs da marketing da la GRV. Ch'els sajan perquai «siglids sin il tren che s'aveva gia mess en moviment» ed hajan examinà tge ch'els pu dessan contribuir da lur vart per ch'il Scarnuz Grischun haja success. Il patratg fundamental è te-

nor el ch'in product agricul procuria a las puras in gudogn supplementar. «Cunquai ch'igl è enconuschenet che durant las vacanzas van ins gugent a mangiar bain – suenter sa regordan ins surtut co che l'alloschi era ed il mangiar – eran nus persvas ch'il Scarnuz haja bunas schanzas d'avair success», quinta Wohler. La conclusiun ch'els han tratg era quella che quai saja er ina buna propaganda per il Grischun. «Ins pudess dir ch'il marketing gija qua tras il magun.» La finamira da la GRV è damai ch'il Scarnuz Grischun mantegnia l'image» positiv dal Grischun: «Sch'in abitant da la Bassa regala ad in auter in Scarnuz alura sveglia quai er regurdanzas a las vacanzas en noss chantun.»

Tschintg gruppas da producentas

En las regiuns Surselva, Schons, Grischun central, Partenz e Tavau datti adina ina gruppa da producentas. Mintga regiun ha er ina centrala dal Scarnuz Grischun e tschintg, sis puras che sa participeschan. Ellas mainan lur products en quistas centralas. Quai èn products agriculs sco per exemplu paun cun paira, salsiz, turta da nusch, si-
rup, confitura, chaschiel e vin.

Las centralas survegnan las postaziuns per posta, fax ed e-mail. Ils satgets vegnan emplennids e tramess, normalmain per posta. 1995 han survegnì las puras per il Scarnuz Grischun perfin il «premi d'innovazion per agricultura e turissem» da la GRV.

Postaziun sin via electronica

«Cunquai che l'interess per ils Scarnuzs è creschì adina pli ferm possedain nus dapi l'atun da l'onn passà er ina homepage en l'internet per postar ils regals grischuns sin via electronica», di Wohler. El quinta ch'il november 1999 haja deditgà il Format NZZ in'emissiun da diesch minutus al Scarnuz Grischun. «Quai era ina propaganda fantastica ed ha gi in grond eco.» Ussa han els bleras postaziuns er or da Germania. «Quai dat però problems al dazi, perquai ch'ins na dastga betg exportar products da latg u charn senza permiss speziali – damai ina gronda sfida per la GRV.» Urs Wohler manegia ch'il Scarnuz Grischun saja in project modest, ma simpatic per las puras. «Ellas na vegnan betg ritgas, ma han tuttina in gudogn supplementar.» Il stgomì importa tenor sia infurmazion plirs 100 000 francs.

Surtut avant Nadal han ils Scarnuzs Grischuns in grond success.

Rumania – en viadi...

Dracula e Ceausescu, zagrenders, povertad e criminalitat: la Rumania e dapli

DA RICO VALÄR

■ Turnà d'in viadi da quasi dus mais en quest pajais, less jau relatar dad intgias impressiuns. Sch'ins viagia en tren da la Svizra sur l'Austria e l'Ungaria vers ost, vesan ins bain, pli fitg ch'ins riva en l'ost, che las aglomeraziuns lung ils binaris paran adina pli paupras, che las chasas èn adina pli mal mantegnidias, ch'i dat adina dapli ruinas da fabricas antruras prosperantas... da l'autra vart daventan las planiras adina pli vastas, ils ers adina pli gronds, la cuntrada adina pli solitaria. Ers da flurs sulegl rian enfin a l'orizont.

La Rumania, in pajais sis giadas pli grond che la Svizra, è in pajais en resvegl. Suerter ina lunga perioda d'isolazion e sfruttament tras il communissem e post-communissem para ussa d'esser bler en moviment. I vegn fabrigà e renovà bler, las citads cumenzan a tgirar lur apparien-tschas, la costa dal Mar nair prova da daverter ina destinaziun turistica era per turists dal vest, Sibiu sa prepara per l'onn sco chapitala culturala da l'Europa 2007 (ensembo cun Luxemburg), la politica e las leschas vegnian adattadas al sistem europeic, ins spera d'entrar en l'Uniun europeica l'onn che vegn.

Bucuresti

In'emprima impressiun da la Rumania actuala survegn ins a Bucuresti, la chapitala dal pajais. Ina citad mo cuntrasts, in impressiunant pool da culturas e reliquiuns, patria da Rumens, Ungaraus, Tircs, Zagrenders (il term vala sco politicamain correct en Rumania), Gidieus ed Arabs; a pitschna distanza chattan ins catedralas e baselgias ortodoxas, catolicas, luteranas, sinagogas e moscheas. Bucuresti vegniva numnà en el 19avel tschientaner il «Paris da l'ost», l'intelligenzia rumena sa sentiva fermamain attragada da la Frantscha ed uschia è la lingua, la musica, la litteratura e la cultura stada profundamain influenzada da la «grande nation». Bucuresti ha displaschaivlmain pers bler da sia fatscha parisiana, betg mo causa l'influenza da temp ed ora e la mancanza da raps per mantegnair ils bels edifizis da stil «art nouveau», mabain era causa quel tschert Ceausescu, il «conducator» communist

che ha dominà durant 24 onns il pajais. Ceausescu ha già sia atgna visiun dal «Paris da l'ost». En ils onns otganta ha'l destrù ina gronda part da la citad veglia per construir ses palazi egoman (i para nunditg ch'el sa numna «Casa Poporului», la chasa dal pievel), enfin oz il segund grond edifizi dal mund (suenter il Pentagon); il pievel ha patì fom durant quasi in decenni per finanziar «ses» palazi. Davant il palazi, sco vista giu da ses balcon, ha il «genius da las Carpatas» construì il «Bulevardul Unirii», ina copia dals «Champs Élysées», dentant intgins meters pli lada ed intgins meters pli lunga... Jau crai che quai mussa avunda il pensar egocentric e senza scrupels da Ceausescu. Igl è remartgabel ch'ins inscuntra anc oz giuvens ed oravant tut pli vegls ch'en persvas ch'il pajais steva meglier cun Ceausescu, almain avevan tuts lavur, da mangiar ed ina chasa. Anc oz van di per di umans a metter flurs e chandailas sin sia fossa.

Transilvania

Ina zona da conflict etern, oravant tut tranter l'Ungaria e la Rumania, è la Transilvania. Durant lung temp eran ils istoriografs da d'omaduas varts fatschentads mo cun tschertgar arguments per demussar che lur pievel vivia là dapi dapli temp. Il num tudestg da la Transilvania è Siebenbürgen e deriva da las set citadelas ch'ils chavaliers germanas han construì en quella zona sin lur viadis vers Gerusalem durant las cruschadas. Las colonias germanas èn daventadas impurtants centers da commerzi durant e suenter il temp medieval. Anc oz vivan var 20 000 Saxons en Transilvania che discurran tudestg. Per inscuntrar els ston ins mo visitar las grondas baselgias luteranas da las citadellas, là chattan ins adina intgin che è cument da discurrer tudestg cun in tourist. Mo las baselgias e las fortezzas na valan naturalmain la visita betg mo per discurrer tudestg, ellas en magnifics edifizis gotics ed ins chatta prezios frescos, bancs entagliads, altars picturads e scrigns gothic. En la pli veglia baselgia da Sighisoara sa chatta in fresco dal 13avel secul cumparabel cun quel da la baselgia da Lavin che mussa Dieu sco persona cun trais fatschas (che represchentan bab, figl e sontg spiert). Interessant e ch'il Dieu en

La «Chasa dal pievel», il palaz egoman da Ceausescu.

FOTOS MAD

la baselgia da Sighisoara ha trais fatschas femininas... Dasper las baselgias luteranas datti naturalmain ina massa preziusas baselgias e catedralas ortodoxas cun lur custavlas iconas e picturas bizantinas, oravant tut en il nord da la Transilvania, en la Bucovina, chattan ins baselgias e claustras excepcionals, tranter auter tschintg chapluttas unicas cuvernadas cun frescos dal 15avel tschientaner era ordadora che stattan sut la protecziun da l'Unesco.

Ultra la minoridad tudestga vivan en Transilvania var in million e mez Ungaraus. Era els han lur baselgias ed universitads, societads culturalas eav. Sco ch'ils Rumens pativan sut l'imperi austro-ungar d'ina ungarisaziun, audan ins oz vuschs che din ch'ils Ungaraus pateschan d'ina romanisaziun. En mintga cas chattan ins en mintga gronda citad da la Transilvania in monument da la luffa romana cun Romus e Remulus sco simbol per l'appartegniensch e descendenza dal pievel roman.

Lingua e cultura

La Rumania è già adina stada in pajais cun blera migrazion, patria da differents pievels ed etnias, ina punt tranter ost e vest. Quai sa mussa era en la lingua che

unescha ina basa latina cun influenzas ed emprests dal slavon (la veglia lingua da la baselgia ortodoxa), da las linguas balcanicas (bulgar, grec, albanais, serbo-croat), slavas, neolatinas (oravant tut franzos), dal ungaraus, ebraic e tirc ed en l'ultim temp era da l'englais. L'origin dal rumen è dentant cleramain il latin. Ils rumens èn fitg consciencs da quest fatig, essend tras lur posiziun geografica d'ina vart circundada da linguas slavas e da l'ungaraus e da l'autra vart separads da la «Romania» sco territori pli u main coherent da las naziuns e linguas «neolatinas». Jau hai constatà che blers Rumens èn interessads per las outras linguas neolatinas, e quai che m'ha fat surstar il pli fitg, che blers san ch'i dat il rumantsch. Savens cur che jau hai ditg ch'jau saja Svizzer (senza dir ch'jau saja Rumantsch) m'è vegnì dumandà sch'i saja vaira ch'ins discurria quatter linguas en Svizra e ch'il rumantsch saja parentà cun il rumen.

La litteratura e belleristica moderna rumena ha cumenzà sco tar nus en el 19avel tschientaner en connex cun il resvegl nazional cun in grond poet: Mihail Eminescu (1850–1889), cumparegliabel en importanza ed influenza sin la litteratura e lingua fin oz cun noss Giacun Has-

per Muoth e Peider Lansel. Eminescu ha scrit blera poesia, è dentant al medem temp stà editur e schurnalist ed ha publitgà era prosa ed essayis. La litteratura rumena è fin oz fitg cultivada e variada, era ella ha profità dal contact cun l'ost ed il vest, cun differentas etnias e culturas ed è vegnida enrigitda da gronds scripturs e filosofs sco Ion Luca Caragiale, Lucian Blaga, Mircea Eliade, Eugen Ionescu e Marin Sorescu. Malavita èella ozen-di pauc enconuschenta e derasada en l'Europa dal vest.

En general han ins qua da la Rumania plitosost il purtret d'in pajais serrà e privlus che n'ha betg da porscher bler. Cler datti blers problems, dentant datti a differents livels bler interessant da scu-virir. Igl è damai da sperar che l'avertura vers il vest e l'entrada en l'Uniun europeica n'avria betg mo las portas economicas, mabain laschia era nascher in stgomi pli intensiv e dasdar interess a livel da cultura, lingua e litteratura.

Trei fete (Lucian Blaga, 1919)
Copilul râde: înțelepciunea si iubirea mea e jocul!
 Tânărul cântă: jocul si înțelepciunea mea e iubirea!
Bătrânul tace: iubirea si jocul meu e înțelepciunea!

Trais fatschas (Lucian Blaga)
L'uffant ria: mia sabientscha e mes amur è il gieu!
Il giuven chanta: mes gieu e mia sabient-scha è l'amur!
Il vegl tascha: mes amur e mes gieu è la sabientscha!

La mijloc de codru (Mihail Eminescu, 1883)
La mijloc de codru des
Toate pasarile ies
Din huaceag de alunis,
a voiosul luminis,
Luminis de lângă balta,
Care-n trestia inalta
Leganindu-se din unde,
In adincu-i se patrunde
Si de luna si de soare
Si de pasari calatoare,
Si de luna si de stele
Si de zbor de rindunel
Si de chipul dragei mele.

Entamez il guaud (Mihail Eminescu)
Entamez il guaud spess
tut ils utschels spetgan vess
da sular or d'il spessom
en l'allegher cleragl,
cleragl sper il lajet,
circundà da channa auta,
as ninond d'insanua
en il profund il reflex
tant da glina e sulegl
e d'utschels en viadi
e da la glina e da las stailas
e dal sgol da las randulinias
e da la fatscha da mia amada.

Il renunmà «Stundurm» da Sighisoara.

Rumania, Europa, Roma – in credo?

Clastra Voronet, in dals tschintg juvels da la Bucovina.

Pertgirar u midar?

Cun refurmar duain ins resguardar las valurs fundamentalas

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ «Tempora mutantur, nos et mutamur in illis. – Ils temps sa midan, era nus ans midain cun els.» Avant gnanca ventg onns duvrava l'autur da questas lingias l'idiom sursilvan u vallader, cun ina maschina da scriver, per contribuziuns en ina gasetta regiunala; oz tanschan il «rg» ed il computer per in artigel en **La Quotidiana**. En trenta onns èn bleras novaziuns cumpardidas en Svizra: Il chantun Giura, l'egualitat politica e giuridica da las schlattainas, duas cussieglieras federalas vaira populares, ils patgs cun l'Uniun europeana (UE), l'adesiun a l'ONU, il scumond da fimar en ils trens, la globalisaziun, il stgaudament dal planet, la derasaziun da l'englais e da l'electronica ... Ma noss stadi constituziunal sa basescha sin leschas scrittas, pia fixas, ch'ins sa midar mo tenor proceduras democraticas precisas. Igl è ina sfida d'adattar il dretg a las novitads multifaras da mintga di senza tradir nossas valurs fundamentalas. Lezza pretensiun examineschan las contribuziuns d'ina broschura resch nova en ils quatter linguatgs naziunals, cun il titel rumantsch: «Instituziuns sa midan»*. La prefaziun da *Jack Brunnenschweiler* (Wiesendangen/ZH), entitulada: «Be na re-star fitgads!», circumscriva la finamira da la publicaziun: «Examinar co ch'ins sappia s'adattar a las pretensiuns vegnentas e meglierar l'effizienza» (p. 8). Sco exempels prendainsa trais contribuziuns sa fatschentan cun las consequenzas da sfidas cumpardidas en ils davos onns; duas resguardan l'instrucziun, la terza la protecziun encunter acts da terrur.

Coordinar ils sistems da scola

Ils 21 da matg 2006 han pievel e chantuns sa declarads pronts da surdar cumpetenzas d'educaziun a la confederaziun per amur da la coordinaziun. *Alfred Richli*, anteriu manader dal seminari scolastic e dal seminari da mussadras da Schaffusa, examinescha dumondas concretas che duajan resultar da lezza mida da constituziunala. El giavischass in armonisaziun «cunzunt areguard la vegliadertgna d'ir a scola e la durada dals stgalims, pia da las scolas primaras e superiuras e dals gimnasius (...). Adattadas èn la matematica e las scienzas natiralas, cun spazis libers per exemplu en botanica e geologia, nua ch'ins duess duvrar la cuntrada existenta per exercizis (...). Areguard il linguatg matern [sco rom] duess ins sa cunvegnir davart directivas ed ils uscheditgs puncts da noda che segnan las finamiras per etappas. Ins astgass per

KEYSTONE

exempel fixar cur ch'ins duaja pretender ina lectura currenta per la gronda part da las classas, sco era las emprimas frasas scrittas (...). La transformaziun da las scolinas en scolas preparatorias pretenda l'adattaziun dal stgalim sut da la scola primara (...). Ins duess era reglar a moda lianta l'entschatta da l'instrucziun primara en l'emprim linguatg ester ed eventualmente en il segund» (pp. 67–68). L'autur resguarda sco necessaria ina regulaziun federala da «la finamira da l'instrucziun e la renconuschienschaft da diploms» (p. 68). Ma el metta pais sin «la francada da l'instrucziun en la regiun (...). En quest senn basegna l'identidad il spazi pitschen dal chantun» (p. 69). Quai scriva Richli, figl d'in chantun cun in'atgna tempra, creschida istoricamain a nord dal Rain. L'autur s'exprima en il medem senn areguard il rom istorgia: «Per il gimnasi duess ins sclerir sch'ins duaja entschaiver cun la seconda guerra mondiala e Hitler [senza emblematic Stalin, G. S.-C.], cun Babilonia e Hammurabi, ubain tuttina cun la charta federala da 1291 e l'avertura da la via dal Gotthard (...). Ma ina tala cunvegna (sainza lescha federala!) n'astga betg pertutgar la naschienschaft da l'agen chantun» (p. 70). Per nus en Grischun è quai evident. Las vias romanas, la Rezia medievala dals prinzis-vestiges, las Lias, Chalavaina, ils «Artigels da Glion» 1526, Gieri Jenatsch (1596–1639), la naschienschaft dal chantun 1803, tut quai ha stgaffi l'identidad grischuna e duai chattar in lieu commensurà en l'instrucziun. Tant pli ch'in roman sco «Jürg Jenatsch» fa part da la litteratura tudestga e che sia analisa en «Unbehagen im Kleinstaat» da

Karl Schmid (1907–1974) gida a chapir l'istorgia dal spiert svizzer.

Er il talian è in linguatg svizzer

Ina seconda contribuziun da la broschura «Instituziuns sa midan» sa fatschenta cun la scola, dentant mo cun in rom, numnadamain il talian. Igl è il text d'ina declaraziun vuschada ils 18 d'avrigl 2005 dal cusselgrond tessinalis. La frasa fundamentala tuna: «La constituziun federala proclama l'engaschi da la confederaziun per promover la coesiun interna e la varietad culturala da la Svizra, sco era, ensemble cun ils chantuns, da l'encleterg e dals barats trantler las cuminanzas linguisticas» (p. 91). L'art. 70 da la constituziun approvada 1999 dal pievel e dals chantuns incumbentescha propri la confederaziun da «promover l'encleterg trantler lezzas cuminanzas; grazia al context èsi cler ch'ins manegia be ils quatter linguatgs naziunals. Lezza noziun da «cuminanza linguistica» è ina novaziun en nossa lescha fundamentala; questa enconuscheva fin ussa mo ils chantuns, enumerauds da l'art. 1. Il nov art. 70 premetta pia l'esistenza da quatter gruppas umanas, mintgamai caracterisadas d'in linguatg ed ablas da s'encleterg vicendavilamain. Il parlament tessinalis s'exprima en num da la populaziun chantunala (322 600 olmas), part principala da la gruppera italofona en Svizra. Ses quità: «En pliras universitads svizras han insabolli professuras da lingua e litteratura taliana. Quai deriva da la preschienschaft magra dal talian en las scolas superiuras ed ils gimnasius da tschels chantuns (...). Ins duai instruir la lingua e cultura taliana, elements essenziali da l'identidad

svizra, en las differentas regiuns dal pais (...). Il cusselgrond sa drizza a l'assamblea federala cun l'iniziativa chantunala suandonta: Ins duai approvar svelta, Lescha federala davart las linguas naziunals e l'encleterg trantler las cuminanzas linguisticas per concretisar l'art. 70 da la constituziun federala, e cunzunt confermar che la confederaziun subsidescha las purschidas chantunala d'instrucziun en in terz linguatg naziunal per la scola obligatoria» (pp. 91–92). Quai n'è segir betg simpel. Dentant è glieud da lingua taliana immigrada en blers lieus da noss pajais; ins pudess segir trair a niz lezza preschienschafta per sensibilisar classes da scola a la cultura taliana. La Svizra na fiss betg veginida il pajais che nus enconuschain ed avain gugent, senza l'avertura da la via dal Gottard en il 13avel tschientaner e da la viafier parallela 1882. Gist «Unbehagen im Kleinstaat» examinescha l'ovra da scripturs svizzers che han survegnì influenzas esenziali da l'Italia: Jacob Burckhardt (1818–1897), Conrad Ferdinand Meyer (1825–1898) e Max Frisch (1911–1991). In gimnasiast aleman u romand ch'emprenda d'enconuscher la litteratura en ses agen linguatgs entaupa adina pu spè fermas influenzas transalpinas; Stendhal (1783–1842), autur dal roman da fama mundiala «Le Rouge et le Noir», sa numnava sez «milanese». E pudessan noss chors ignorar la schelta multifara da chanzuns classicas e popularas talianas?

Co cumbatter la terrur?

«È il fundament da la statua da la libertad per ir en muschna?» (p. 27). Uschia il titel rumantsch d'ina contribuziun da re-

dactur *Roberto Bernhard* (Winterthur). L'autur è stà decennis a la lunga corrispondent da la «NZZ» tar la Dretgira federala a Losanna e po valair sco ina glisch da la scienza giuridica svizra. L'Universität da Turitg l'ha perquai surdà il titel da dr. h.c. Ses essay davart la pericolitaziun dals dretgs umans cunzunt atras ils Stadis unids merita tant pli l'attenziun da tgi che metta paix sin questa norma fundamentala da nostra cultura: «Las prescrizioni encunter la tortura ed il tractament umiliant, cunter l'introduziun retroactiva da la punibilitad e la violaziun dal dretg da viver, tut quai na stat betg a disposiziun dal legislatur, gnanc en cas d'urgenza» (pp. 16–17). Bernhard punctuescha: «Ils Stadis unids sa sentan en possess da quai che seja insumma bun; (...) perquai hani la tendenza da snegar il dretg da viver als malfatschents, perquai disqualifitgeschan els stadis dubius sco 'canagls' [rogue states] e na tractan betg inimis da l'America' sco carstgauns, ma bain propri sco inimis quasi senza dretgs, per exemplu a Guantánamo (...). I s'enclegia che quai cuntradescha al senn authentic dals dretgs umans; questi renconuschan l'esser uman schizunt en l'individu il pli infam (...). En schaner 2006 han ils Stadis unids bombardà in vitg da Pakistan nua ch'i sminavan in manader da terrur; uschia hani agi sez sco terrorists (...). La terrur pericolitescha nostra civilizaziun; dentant duainsa la cumbatter procurond ch'il dretg restia vardaivel, uschiglio sutminainsa nostra atgna posiziun (...). Ins duai preservar l'universalità dals dretgs umans» (pp. 18–21). L'autur conclude citond *Jean-Claude Juncker*, emprim minister da Luxemburg: «Quai fiss la victoria la pli gronda da la terrur sche las societads da l'Europa sutminasan lur libertads civilas, las acceptond be en cas excepcionals» (p. 26). Restar excepcionals duain perencunter «mesiras da defensiun legitima en situaziuns d'urgenza (...) per ina durada limitada (...), suttamessas a controllas automaticas» (p. 23). Er en tals cas n'astgan las midadas basignavilas betg metter en dumonda valurs fundamentalas. La cuntratezza da president *George W. Bush* suenter l'execuziun dal dictator Saddam Husain (1937–2006), numnà dals Americans «Hussein» e culpaivel da violaziuns nunditgas dals dretgs umans, ha gist palese à foss adina pli profund ch'ans separa dals Stadis unids; i sa tractava d'in criminal infam, ma tuttina d'in carstgaun.

**Neue Helvetische Gesellschaft Winterthur, Staat im Wandel. La mue des institutions. Istituzioni mutano. Instituziuns sa midan. Redazioni: Roberto Bernhard e Ruth Isler. Turitg e Cuira (Rüegger, ISBN-10 3-7253-0848-9) 2006.*

CUN HIGTEC EN LA TERZA DIMENSIUN

«Noss instruments èn en funcziun da di e da notg.»

Alexander Haefele, responsabel dal project Exploraziun sin distanza tar MeteoSvizra, Payerne

En ses temp liber è Alexander Haefele bler en la natira, el è raivider e fa savens turas cun skis. «Grazia a las activitads en il liber sun jau en contact direct cun l'atmosfera», di el, «l'aura influenescha fermamain mes plans dal di.» Perquai apprezziescha el ina prognosa da l'aura precisa. L'um che ha fatg ses doctorat en fisica lavura tar la staziun per sondagis da l'atmosfera da MeteoSvizra a Payerne nua ch'el s'occupa da las exploraziuns sin distanza. Cun sia squadra da tschintg persunas e cun l'agid da divers instruments da mesirar observa Haefele l'atmosfera fin ina autezza da 10 kilometers. Tranter auter vegnan mesirads la temperatura, l'umiditat da l'aria ed ils vents. «Nus observain co che queste parameters varieschan cun l'autezza», declera Alexander Haefele. Las valurs mesiradas permettan ina sort reproducziun da la natira. Ils instruments èn en funcziun da di e da notg; ils principals sa numnan «windprofiler» e «LIDAR» («Light Detection and Ranging»). Els emettan signals electromagnetics e mesiran l'eco che turna da l'atmosfera. Il «windprofiler» constatescha la spertadad e la direcziun dals vents, entant ch'il LIDAR mesira l'umiditat e la temperatura da l'aria sco er las micro particlas (aerosols). Il team da Payerne è responsabel per ils instruments sco er per l'elavuraziun da las datas e la visualisaziun al computer. «Uschia pudain nus suandar l'andament da la malaura e metter a disposiziun questas infurmaziuns a la populaziun», concluda signur Haefele.

Infurmaziun concisa

Per pudair predir l'aura dals proxims dis, ston ils meteorologs l'emprim enconuscher las cundiziuns actualas. Per pudair far quai dovran els differents apparats da mesirar. Numerusas staziuns terrestras mesiran las cundiziuns sin la surfatscha da la terra; dapi il 19. tschientaner mesiran ils sciensiads er las cundiziuns da l'atmosfera fin ad in'autezza da plirs kilometers.

STAZIUNS AUTOMATICAS PER L'ENTIR TERRITORI

Millis da staziuns meteorologicas derasadas sin l'entir mund rimnan datas da di e da notg. Quellas datas – rimnadas per terra ed en l'aria – furman la basa per la prevision da l'aura. Ultra da quai correspundan ellas al standard da l'Organisaziun mundiala per meteorologia (WMO) ed uschia èn ellas cumparegli ablas sin l'entir mund.

Co mesiran ins l'aura? Ils meteorologs dividan quest fenomen complex en sias cumentinas – cun auters pleuds mesiran els las datas fisicas: la temperatura, la pressiun atmosferica, l'umiditat da l'aria, l'irradiazion dal solegl, la quantitat da las precipitaziuns, la direcziun e spertadad dal vent. Pli precisa che la mesiraziun è, tant meglia la prevision. Per questa finamira vegnan appligads apparats da mesirar spezialisads. Suenter l'elevaziun vegnan las datas reunidas tar MeteoSvizra e duvradas per elavurar la prevision da l'aura.

Staziuns terrestras en tut las autezzas
MeteoSvizra gestiunescha SwissMetNet (SMN), ina rait da var 100 staziuns terrestras sin tut il territori naziunal e sin tut las autezzas. Actualmain vegn questa rait cumplettada, uschia che 136 staziuns vegnan ad esser en funcziun l'onn 2013. La staziun da meteo la pli auta da la Svizra è l'observatori Sphinx ch'è situà sin il Jungfraujoch (3580 m s.m.). En il passà stuevan las valurs vegnir legidas giu da persunas – ozendi lavura la rait da las staziuns terrestras automaticamain. Ils divers instruments mesiran mintga 5 minutus fin a 20 parameters fisicals ed als tramettan a la centrala informatica da MeteoSvizra. Gia 10 minutus pli tard èn las datas disponiblas per ils meteorologs.

Exploraziun da l'atmosfera

Ultra da las mesiraziuns da las staziuns terrestras, examineschan ils meteorologs er l'atmosfera, per exemplu cun balluns emplenids cun idrogen ubain helium. Tals balluns vegnan laschads muntar duas giadas per di da la staziun atmosferica a Payerne fin ad in'autezza da 30 km, nua ch'ils balluns schloppan. La sonda ch'è fixada vi dal ballun mesira a moda constanta la temperatura da l'aria, la pressiun atmosferica, l'umiditat ed il vent e trametta las datas via func a la staziun terrestre.

Survant:

La rait da las staziuns da mesirar terrestras SwissMetNet vegn cumplettada (charta: stadi dal schaner 2012)

Sutvant:

La staziun meteologica sin il Säntis (2502 m s.m.)

Observaziuns ad egl

Il servetsch meteorologic na mesira betg mo datas abstractas. Parameters sco l'intensitat dals nivels, la vista ubain ils tips da nivels po l'egl uman examinar meglier ch'ils instruments. Uschia giuditgeschan quasi 500 observaturs en 50 staziuns l'aura actuala sulettamain ad egl: als eroports, en las centralas d'interpresas activas da di e da notg ubain a chasa. Las observaziuns ad egl èn cunzunt preziusas per l'aviatica. MeteoSvizra ha perquai installà 30 cameras lung las rutas aviaticas principales. Ellas fan mintga 10 minutus ina fotografia panoramica da las condizioni meteorologicas – grazia ad in filter infracotschen er la notg. Ils lieus e las perspectivas tschernidas permettan a las webcams d'observar ils pass, las valladas ed auters territoris critics.

LOCALISAR AD URA ILS URIZIS

Il pur raschla il fain gia la damaun ed al metta en il clavà, sche la prevision da l'aura annunzia in urizi per la saira, l'organisatur d'in open-air sposta l'eveniment sin in'autra saira e l'alarm da stemprads infurmescha ils navigaturs a vela ed ils chapitanis da bastiments. Tut questas persunas dovràn previsioni d'urizis uschè precisas sco pussaivel. La rait da radars meteorologics ademplescha precis quella incumbensa.

I po dar ch'i plova en in vitg sco ord s'addellas, entant ch'il sulegl traglijscha en il vitg vischinant – ina situaziun tipica da stad, cur ch'ils urizis pon esser fitg locals. Cunquai ch'els sa sviluppeschan rapidamain, èsi difficil da prevesair els. Ils radars meteorologics èn ils apparats da mesira che servan ad identifitgar ils urizis: ils maletgs da radar mussan plievgia, naiv e granella. Las meteorologas ed ils meteorologs pon uschia examinar il svilup da las cellas d'urizi ed anticipar lur decurs.

Il maletg da radar per tut la Svizra resulta da la cumbinaziun dals maletgs da las 3 stazioni da radar da MeteoSvizra. Quellas èn localisadas sin l'Albis sper Turitg, sin La Dôle sper Geneva e sin il Monte Lema sper Lugano. L'onn 2013 vegn la rait cumplettada cun duas novas stazioni en il Valais ed en Grischun. Quels dus radars permettan d'observar meglier las valladas intra-alpinas, che n'eran fin uss betg bain cuntanschiblas, perquai che las muntognas disturban las undas emessas dal radar.

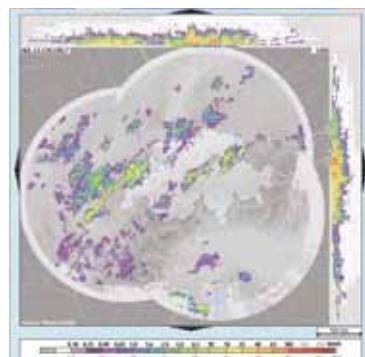
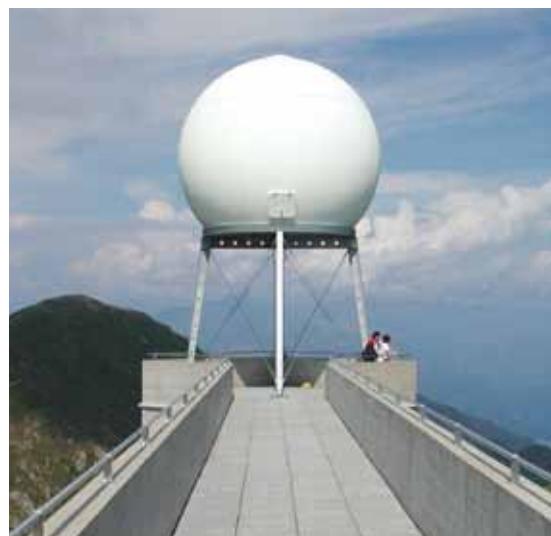
Previsioni adina pli precisas

Il radar da precipitaziuns funcjuna cun undas electromagneticas: l'antenna emetta in signal che vegn reflectà

da la zona da precipitaziuns (daguts da plievgia, flocs da naiv, granella) e turna alura al radar. A maun dal temp che passa dal mument da l'emissiun dal signal electromagnetic fin al return dal signal reflectà, pon ins calclar la distanza da la precipitaziun e localisar ella. Ultra da quai po il radar er determinar l'intensitat da las precipitaziuns e distinguere tranter las differentas furmas da precipitaziuns. L'enviern èsi per exemplu fitg util da pudair distinguere la naiv da la plievgia, surtut per il servetsch stradal. Las datas dal radar èn er importantas per il traffic aviatic.

Ils radars svizzers lavuran cun ina tecnologia fitg moderna: mintga 2 minutias e mez vegn furni in maletg actualisà cun ina resoluziun spaziala d'in kilometer. Il radar percorscha er daguts fins sin ina distanza da 200 kilometers. La rait da radar possibilitescha uschia da far previsioni per urizis a curta vista fin in'ura ordavant.

Sutvart:
Sin il Monte Lema surveglia in radar da la nova generaziun las precipitaziuns al sid da las Alps.

Sutvart:
il maletg da radar mussa las precipitaziuns e las cellas d'urizis.

L'AURA OBSERVADA OR DA L'UNIVERS

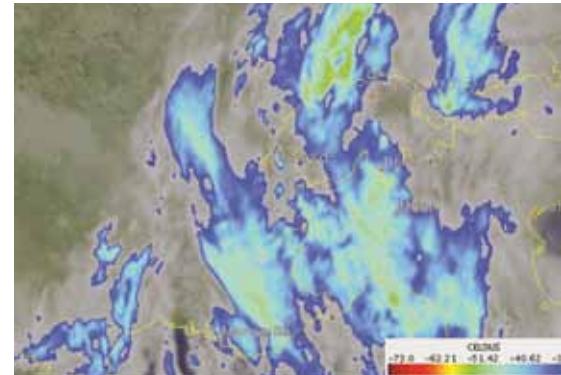
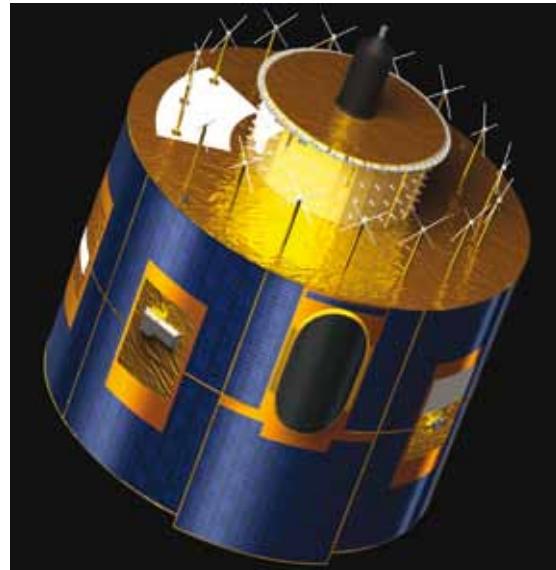
**Intgins fenomens meteoro-
logics sco ils urizis da
stad èn eveniments locals.
Auters, per exemplu las
zonas d'autra pressiun, pon
influenzar l'aura d'entirs
continents. Per als pudair
anticipar meglier surve-
gian satellits l'entira surfa-
tscha da la terra.**

Il satellit Meteosat sgola sin in'autezza da 36 000 km sur il punct nua che l'equator ed il meridian da Greenwich sa taglian. Cunquai ch'el sa mova cun la medema spertadada sco la terra, pari sco sche sia posiziun fiss adina la medema. Mintga 15 minutus trametta el in maletg da la terra a Darmstadt en Germania, a la centrala d'EUMETSAT (European Organisation for the Exploitation of Meteorological Satellites). Grazia a la cooperaziun da 26 pajais europeics èn disponibels maletgs da satellit actuals durant 24 uras mintga di. Da Darmstadt vegnan ils maletgs tramess per tut il mund enturn, uschia ch'ils spezialists da MeteoSvizra pon quasi persequitar en temp real quai che Meteosat «vesa». Ils maletgs ch'arrivan da l'univers èn surtut impurtants per las regiuns che n'han betg staziuns meteorologicas, sco ils deserts ed ils oceans. En quellas regiuns cumpletteschan ils maletgs dal satellit las infurmaziuns da las staziuns mobilas che sa chattan sin bastiments, sin boias ubain vi dad eroplans civils.

Tecnica moderna

Ils maletgs da satellit vegnan duvrads en la meteorologia dapi ils onns sessanta. Ozendi datti per tut il mund ina dieschina satellits meteorologics. Els èn equipads cun instruments che servan a mesirar las radiazions emessas da la terra. L'ultima generaziun da satellits ha sensurs sensibels per dudesch differenças lunghezzas d'undas, er numnads

«chanals». Grazia a quellas datas pon ins localisar las furmaziuns da niveis, las fronts chaudas e froidas, ils urizis, las zonas da brentina e tschajera auta. Cunquai ch'ils instruments mesiran er cun infracotschen, èn intgins maletgs disponibels da di e da notg e permettan da visualisar la temperatura dal terren, da l'aua, dals niveis e da l'aria. Sequenzas animadas mussan er co ch'ils sistems da l'aura sa sviluppan e sa spostan.

**Maletgs dal satel-
lit dad EUMET-
SAT (a sanestra)
mussan per
exemplu ils niveis
(sisum dal tut)
ubain la tempera-
tura al cunfin
superior dals
niveis (survart).**

Pastoraziun e guerra mondiala

La baselgia catolica en Tirol 1914 – 1918

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

Il babnoss, bella uraziun nizzaivla che gida en mintga basegn» (Goethe, *Gott, Gemüt und Welt*, 1, 409). Il poet punctuescha il liom tranter basegn ed uraziun, esperienza fundamentala da la vita umana. Quai di era quel psalm 130 che la baselgia catolica ura tradiziunalmain per far endament ils trapassads: «De profundis clama vi ad te, Domine – Da la profunditat t'hai clamà, Segner». En ina tala profunditat sa sentivan bleras famiglias purilas da Tirol, da chalanda avust 1914, cur ch'il tambur communal ha proclamà che tuts umens pronts per la guerra, enfin a la vegliadetgna da 42, hajan d'entrar en servetsch aifer 24 uras. Co savev'ins far racolta senza els? Fin cura stuevan els restar en servetsch? Tge als pudeva schabegiar entant? Blers plevons han savi gidar ils umens clamads e lui famiglias a supporlar lez destin. Uvestgs e teologs han sviluppà e derasà ina ducrina da pastoraziun ch'i resguardavan sco vardaivla e salutaivla. Ma cun l'ir dal temp e da la guerra èsi vegni adina pli cler che quella ducrina na constava betg. Ins ha lura derasà ils messadis da pasch da papa Benedetg XV (Giacomo della Chiesa, 1854 – 1922), cunzunt suenter l'offerta da pasch da Vienna e Berlin en december 1916. Tut quai san ins leger en il studi che l'istoricher tirolais Matthias Rettenwander (1) ha elavurà en il rom d'in project dal Fond austriac per la perscrutaziun scientifica, sostegnì dal pajais federativ da Tirol; l'uffizi cultural dal Tirol dal sid, pia la provinza taliana da Balsaun, ha sostegnì ils custs da stampa.

Corrupziun mundana e mort anetga

Il Tirol da lezza giada era bler pli vast ch'oz. Sper ils intsches da Tirol e dal Tirol dal sid cumpigliava'l anc il Trentin e valladas dolomitanas che fan oramai part da Veneto. La diocesa principala era quella da Brixen. 1872 ha ses prinzi-vestg fundà in gimnasi episcopal. «Dals 341 maturands che l'han bandunà fin a 1897, han 266 fatg studis teologics (...). Ils scolars dal 'seminari da mats' vegnivan tuttafatg isolads da las 'influenzas fatalas' dal mund, per furnar in'entira generaziun da spirituals sontgs. Els duevan resguardar sco 'in vair e grond benefizi' d'esser preservads 'dals privels mundans'» (p. 43). Quai derivava d'ina persvasiun profunda: «Ils spirituals avevan la tendenza da declarar quasi tuts problems religius e morals cun l'influenza fatala da la societad moderna. Dapertut vesevan els privels da corrupziun moral e mancanza da cretta. I pruvavan da cumbatter manifestaziuns da decadenza religiosa e moral a cun in'avugadia genera-la» (p. 42). Dentant ha la tenuta dals umens clamads, la sonda da chalanda avust e la dumengia 2, cumprovà lur profunda religiusad: «En bleras cronicas da plai, sco er en diaris personals, punctuesch'ins la relevanza da la communun che la schuldada clamada haja retschet da cumpagnia. Uschia

L'Italia brama rapina

Ils 23 da matg 1915 ha manà ina vieuta fatala per il Tirol en la guerra mondiala. L'Italia limitrofa, alliada da l'Austria-Ungaria dapi 1882, l'ha declarà la guerra per cumplir in'emperimischun fatga ils 3 a la Russia e ses alliads, ils quals da lur vart avevan empermess a Roma il Tirol enfin a Raisch

han ils spirituals locals registrà insatge extraordinari (...). La communun en massa, necessariamain colliada cun la penetienza, cumprova ch'ils umens resguardavan lur atgna mort sco pussaivla. Tenor la persvasiun da la cretta populara, duai l'uman che mora s'entupar directamain cun Dieu sco derschader personal (...). A l'ura da la mort, avant il tribunal divin, sa decida la via ulteriura dal trapassà, saja quai vers il tschiel, l'enfiern u il purgatieri (...). Cun retschaiver ils sacraments da cuminanza la dumengia 2 d'avust, ha la schuldada renconuschì publicamain la baselgia sco intercessura d'in spendrament segir, cumprovond ina tema generala da murir (...) tuttenina, pia senza il sacrament dals moribunds; quai era in element central da la devoziun populara» (pp. 85–86).

«In flagè per chastiar e gidar»

A quella schuldada resignada ed a lui famiglias, han teologs declerà manidla-main lur atgna interpretaziun da la guerra. «En sia pregia dals 2 d'avust als umens clamads ha l'augsegner da Scharnitz [sper il cunfin bavarais, G. S.-C.] declerà (...) che la guerra saja rutta ora perquai 'ch'ils pievels hajan emblida Dieu'. El ha recumandà als crettaivels d'urar bler, da retschaiver ils sacraments e sa fidar da Dieu. En la pregia dals 9 hal' admonì d'esser pront d'unfrir per la guerra, sco chasti divin, perquai che las quatter pozza da questa tenuta sajan penetienza, pazienza, uraziun e speranza» (p. 87). La guerra era rutta ora pervi da Serbia, ma la schuldada tirolais stueva cumbatter cunzunt en l'Ucraina, cunter la Russia, pajais ch'il Tirolais enconuschevan pauc. Predicaturs e schurnalists catolicks han pia surpiglià da «sclerir» la glieud davart la Russia; il prinzi-vestg da Brixen ha relevà il cumbat encunter la baselgia ortodoxa, emblidond ils fidaivels subdits ortodoxs da l'imperatur da l'Austria e retg da l'Ungaria. «Ils-vestgs austriacs chapivan la guerra cunzunt sco ina reacciun pedagogica da Dieu encunter ils grevs malfatgs dals carstgauns ed ils putgads structurals dal temp modern (...). En faver 1915 ha l'vestg Egger [Brixen] intimà ils cartents da sa puttameuter e rencounischer: 'Gist ès ti, Segner, e gistas èn tias ovras', era sch'il 'Dieu da las armadas smaina il flagè e dat gaischladas vigerusas sin ils pievels'» (pp. 137–138). Ins dueva pia «supportar la dolor cun pazienza» (p. 147). Il chaplon d'Egger ha schizunt beneventà la guerra: «Ella ha arà il cor dals umans; ils sultgs èn averts per il sem ch'il spiritual duai semnar. La guerra n'è pia betg in'inimia, mabain in'ami e gidantra tar la pastoraziun» (p. 190).

La diocesa principala dal Tirol era quella da Brixen.

La tradizion dals tiradurs

Gia ils 18 da matg ha l'imperatur ordinà da furmar la reserva territoriala da tiradurs tirolais («Standschützen»). Lezza instituziun, bunamain uschè veglia sco la guardia svizra dal papa, è naschida sco consequenza da la disfatga tirolais 1499 a Chalavaina: «1511 ha l'imperatur Maximilian relaschà in document fundamental (...) ch'intimava ils Tirolais obligads al servetsch militar da defendil il pajais cun las armas en cas d'agressiun estra. Lez document als liberava per la pajais da far part da guerres d'agressiun per lur signur [da Tirol] en pajais esters» (2). Ils tiradurs da reserva da 1915 «sa distinguevan cun lur ferma religiusad da las truppas regularas (...). I cumbattevan da cuminanza ed uravan era da cuminanza. Il singul schuldà da las unitads regularas stueva spetgar beffas dals camaratys pervi da sia tenuta religiusa. Tar ils tiradurs da reserva perencunter obligava il squitsch collectiv da far part da las occurrentas religiusas (...). En societads rurales tradiziunalas era l'uraziun in element central dal mintgadi (...). L'uraziun cuminaivla da la schuldada structurava il curs dal di, gist sco en la famiglia purila (...). Ils tiradurs da reserva manavan pia a la front ina cultura purila da l'uraziun» (Rettenwander, pp. 238 e 240).

La realitat da l'armada imperiala

Ils tiradurs tirolais eran pronts da far sacrificis per la guerra «gista», ma «quai aveva in senn mo sche l'entira armada austriaca partiva lezza tenuta e sch'il uffiziers la renconuschevan e stimulavan (...). Quests mussavan dentant darar chapientscha per il patratg religius dals tiradurs da reserva e reagivan a lur tradiziuns cun beffa e spretsch» (pp. 245–246). Il plevon d'in vitg tirolais sper la front ha relevà il respect dal Corp alpin tudestg, pia da forzas allia-

das, tar la visita da l'vestg auxiliar da Brixen, en contrast cun l'indifferenza austriaca: «Cur ch'uvestg Waitz e sia glieud èn arrivads ad Oberilliach, eran uffiziers e schuldads tudestgs pronts per als beneventar, ma ils militars austriacs eran absents. Ils uffiziers dal regiment bavarais han surpiglià da chanter e sunar l'orgla durant il cult divin festiv, ma la sezioni militara austriaca è arrivada pir amez la messa» (p. 265). Ils umens dal Corp alpin tudestg derivavan da tutta sort pajais, schizunt da Prussia e Mecklenburg, ed ils catolicks furman ina minoritad aifer l'Imperi tudestg. La realitat e las schicanas dal mintgadi militar han scurlattà la fidaiyladad civica da la schuldada tirolais; en october 1918 han tiradurs ladins dolomitans schizunt refusà mumentanain d'ir a la front.

Cunter il linguatg talian

L'arbitrariadiad dals uffiziers ha sa musada era visavi ils spirituals italofons da Tirol e lur linguatg. Blers, schizunt uvestg Celestino Endrici (1866 – 1940) da Trent, èn vegnids arrestads u internads durant ils onns da guerra cunter l'Italia. A Vigo di Non èstà stà grev d'arrestar il plevon: «150 femnas giuvnas ed uffants han bloccà la chassapravenda (...). La polizia ha savi allontanar il spiritual litigius da sia plai pir cun ordvart gronda fadia e cun l'agit da l'armada (...). Er il parlamentari imperial Conci ha s'engaschà spezialmain per plevon Brigà; quai vul dir che las dunnas n'hant betg resistì mo pervi da quest, mabain era per protestar encunter il reschim militar en Trentin (...). Gist ellus avevan bunas relaziuns cun l'augsegner per amur da l'educazion religiusa dals uffants (...). En vischnancas rurales sa sentivan ils cartents privads d'ina pozza relevanta e d'ina figura d'integrazion sch'il plevon vegniva allontanà» (p. 288). Blers uffiziers eran persvas ch'il diever dal linguatg talian muntia era simpatias per l'Italia, e quai er en las Dolomitas, nua ch'il ladin vegniva mo discurrì e ch'ins scriveva be talian.

En la Val Fascia ha l'armada sfurzà si il diever dal tudestg tar la ducrina, las pregias e schizunt la penetienza. «1916 ha il commando da la front sidwest prescrit il diever exclusiv dal tudestg en baselgia per impedir l'italianizazion linguistica e culturala da las valladas ladinas» (p. 293). Quai violava cleramain la lescha constituzionala austriaca da 1867 davart ils dretgs da mintga cuminanza linguistica.

Il papa per la pasch

Sur ils uvestgs stava papa Benedetg. L'Italia naziunista ed anticlericala na ristgava tuttina betg da restrencher sia libertad, schebain ch'el «refusava mintga glorificaziun da la guerra e la definiva 'in bogn da sang', ina ,snuaivla narradad', ina 'mazzacra' ed 'il suicidi da l'Europa civilizada'» (p. 371, nota 6). Rettenwander punctuescha ch'uvestg Endrici era pli fidaivel al patratg da Benedetg che ses confrars germanofons e cunzunt Egger a Brixen. 1916 – 1918 han ins exilià Endrici en la claustra cisterziensa da Heiligenkreuz sper Vienna; lur en ina brev al papa ha'l descrit la situaziun da la baselgia catolica en l'Austria cun sias «aureae catenae, sed tamen catenae» («chadainas d'aur, ma tuttina chadainas»; cità p. 281). Già en faver 1915 aveva «papa Benedetg ordinà d'ur per la pasch en l'entira baselgia catolica (...), ru-gond che Jesus inspireschia puspe patratgs da pasch als regents ed a lur pievls. Quai leva dir tacitamain che la guerra na plascheva betg a Dieu [gnanca quella da l'Austria-Ungaria]. Il papa è stà anc pli cler en ses appels per la pasch dals 28 da fanadur 1915 als pievls en guerra ed a lur politichers (...), faschend endament che tuts umens da stadi sajan responsabes per guerra e pasch (...). Uschia (...) ha'l punctuà (...) che nagina partida dal conflict possia sa referir a l'agit da Dieu (...). En ils emprims dus onns da guerra han quels appels per la pasch chattà fitg pauc resun en las communicaziuns da prinzi-vestg Egger, il qual perencunter profitava da mintga chaschun per stimular ils cartents d'ur per in schabetg guerril decisiv en il senn dals imperis da l'Europa centrala» (pp. 371–372). Da chalanda avust 1917 ha Benedetg supplitg tuts stadi in guerra da concluder ina pasch senza annexiuns; ils Stadi unids e la Germania han refusà. «En il quartier general da l'armada tudestg ed enturn l'imperatur [Guglielm] davi fermas reservas visavi il papa e ses pensar ch'ins pretendeva ostil a la Germania» (p. 382, nota 35).

Il butin

En schaner 1918 ha president Woodrow Wilson (1856–1924) proclamà in plan da pasch da quattordesch puncts; il dieschavel recumandava da «rectifitgar» il cunfin talian tenor il princip etnic, pia cun l'annexiun da Trentin a l'Italia. L'autun 1918 ha manà la disfatga e ruina da l'Austria-Ungaria. L'armistizi da november obligava l'armada a bandunar il Tirol enfin a Raisch, al Brenner ed a Toblach/Pustertal; quest cunfin è stà sfurzà si a l'Austria 1919 cun il patg da Saint-Germain-en-Laye sper Paris. «Uschia è succedi quai che nagin en Tirol (...) resguardava sco pussaivel, numnada-main la disfatga totala cunter in inimi ch'ins considerava infam» (pp. 400–401). L'intsches da Tirol era da mo pli 12 645 km² empè da 26 684; la differenza fascheva part dal butin talian, la paja per la «voltafaccia» da 1915, anc dapli che quai che Wilson aveva propóni. Ils victurs han surdà era Brixen ed ina part dal Tirol germanofon ad in stadi naziunista che resguardava strusch sias minoritads etnicas. 1922 ha ses retg rapinader affidà la regenza ad in rapinader anc pli garmadi che ha manà il pajais 1935 ad ina conquista coloniala e 1940 en la segunda guerra mondiala.

1) Matthias Rettenwander, *Der Krieg als Seelsorge*. Puntina (Universitätsverlag Wagner, ISBN 3-7030-0406-1) 2005, 456 pp.

2) Paul Bacher, *Gestern – heute – morgen. Die Schützen im südlichen Tirol*. En: «Der Schler», mag 2006, p. 6. Adressa: Athesiadruck, Weinbergweg 7, I-39100 Balsaun.

Il curtin – in element marcant en la cuntrada ed in impurtant spazi da viver

■ (cc) Curtins cun plantas autas èn in bain cultural che vegn creà e tgirà da las famiglias da purs. En il chantun da muntogna Grischun marcan els cun lur flurs da primavaira, lur fritgs e lur colurs d'atun la cuntrada da las regiuns pli bassas sco il Signuradi, ils Tschintg Vits, il Partenz inferiur, la Foppa e la Tumleastga. Quests territoris èn stads impurtants producents da fritga fin a l'entschatta da quest tschientaner ed han exportà onn per onn entirs trens plain fritga a l'exterior. Er tar ils giasts en ils enconuschents lieus da cura era la fritga grischuna retschertgada sco delicatessa. Oz deriva be pli ina pitschna part dals products primars per la turta da nusch grischuna ed il paun cun pera grischun dal Grischun.

Ils davos decennis ès a reduci en l'entira Svizra l'effectiv da pumera auta per var 70 pertschient ed il Grischun n'è betg in'exceptiun. 1951 han ins dumbrà en il chantun anc prest 300 000 pumers auts, oz èn quai anc 40 000 fin 50 000 e la tendenza sa diminuescha vinavant! Numerus curtins cun plantas autas n'èn oz probablaman betg pli interessants economicamain. La racolta da la fritga da plantas autas dumonda bler temp e n'è betg senza privel. Per che las plantas produceschian in retgav cumplain, ston ellas vegnir tagliadas regularmain. Per-

quai vegnan las plantas smerschas. Uschia na daventa be la cuntrada pli povera, mabain i va a perder er in vegl bain cultural. In element tipic da la cuntrada cultivada purila smanatscha da sparir.

Dumber da las spezias da fritga vegn stimà per la Svizra sin passa 3000

La cultivaziun da pumera auta sa basa ozendi per gronda part sin l'idealissem dals cultivaturs e da las cultivaturas. Curtins èn vegnids plantads e tgirads sur generaziuns e novas spezias adattadas al clima local èn vegnididas tratgas. Il dumber da las spezias da fritga vegn stimà per la Svizra sin passa 3000. Be en la Tumleastga èn vegnididas definidas fin oz var tschient spezias da maila e quaranta da pera. Questas spezias han bels numis sco Fraurotacher, Minister da Hammerstein, Mail d'ampuauna, Imperatur Wilhelm, Bel da Nordhausen, Schlarigna u Extasa. Mintga spezia ha sias qualitads sco ina madiranza tampriva u tardiva, in'adattaziun a lieus pli auts u ch'ella sa distingua da las outras spezias areguard sia adattaziun sco fritga da maisa, da cuschinari, da setgentar u da mailada. En curtins cun plantas bassas, che s'augmentan er en il Grischun, pon ins dentant trair be relativamain paucas spezias.

En curtins tradiziunals n'esi betg mo da chattar ina varietad da spezias da

fritga, mabain er bleras plantas e blers animals èn qua da chasa. En cas d'ina cultivaziun extensiva u pauc intensiva dal prau chattan lur nutriment er numerus insects, tranter quels er blers insects utils sco il bau da noss Segner, vespras satiglias e mustgas dal vel verd e ballantschantas. Quests insects attiran utschels mezmeier e blers utschels per part fitg rars. Il pivot da guaud, la cuacotschna da curtin, il pitgalain verd, il pitgalain pitschen, il volvachau ed il cot da matg èn abitants tipics da curtins cun plantas autas.

Ils curtins cun plantas autas han, sumegliantamain al guaud, in effect positiv sin las relaziuns climaticas localas. Els protegian cunter ferms vents e daratgas ed impedeschian l'erosiun dal terren sin spundas taissas e sin terrassas cultividadas. La stad porschan els agreeables plazzas a la subriva per muvel ed umans.

Perquai ch'ils curtins èn vegnids plantads per gronda part en la vischinanza dals bains, sa chattan els oz savens en la zona da construcziun. Tras l'activitat da construcziun svaneschan annualmain numerus pumers. En l'agricultura èn las plantas savens in impediment per la cultivaziun cun maschinas. Als cultivaturs da curtins paja la confederaziun annualmain 15 francs per planta. Questa contribuziun è dentant memia pitschna, per promover il man-

tegniment dal curtin u schizunt la plan-taziun da novs pumers.

Different projects

En il rom da differents projects èn vegnids plantads ils davos onns en tscherts territoris dal chantun novs pumers. En la Tumleastga, a Trin, Trimmis ed a Malans vegnan sustegnids questi projects a moda decisiva dal fond cuntrada svizra (FCS). Il fond cuntrada svizra è vegnì endrizzà l'onn da giubileum 1991 da la confederaziun per mantegnair las cuntradas cultivadas.

Sa basond sin questas experientschas han l'uffizi d'agricultura e l'uffizi per la tgira da la cuntrada e la protecziun da la natira creà cuminaivelmain in med auxiliar da lavur per purs, uniuns e per vischnancas, che demussa var 60 vias per mantegnair ils curtins cun plantas autas en il chantun. Il med auxiliar da lavur cuntegna er ina glista da spezias ch'en adattadas per la plantaziun en lieus pli auts. Numerosas adressas possibiliteschan in contact cun ils uffizis cumpetents, cun autres uniuns e cun persunas ch'han gia fatg experientschas cun la promozion e la tgira da pumers auts. Il med auxiliar da lavur po vegnir retratg tar l'uffizi per la tgira da la cuntrada e la protecziun da la natira, Rohanstrasse 5, 7000 Cuira, e quai per il pretsch da 15 francs.

Dretg da legislaziun e tschentaments

En il temp medieval tempriv stat la legislaziun en il territori dal Grischun odiern sut l'ensaina dal dretg retic e roman e vegn a partir dal 9avel tschientaner sut influenza germana/francona. Alura suonda la perioda dals tschentaments dals cumins, da las Lias e da las Terras subditas. A la Republica da las Trais Lias han ils cumins e las singulas lias be concedì in dretg da codificaziun minimal che sa limitava a singuls champs dal dretg public (ina vasta legislaziun chantunala dueva sa far valair pír en il decurs dal 19avel tschientaner). Malgrà quai èn er ils cumins restads durant il temp modern tempriv sut l'influenza da legislaziuns surordinadas (dretg canonic/inquisiziun da vart da la baselgia catolica resp. la Carolina dal 1532 sco constituziun criminala imperiala).

Legislaziun

La Rezia medievala aveva in dretg da disa che sa basava sin il dretg retic e roman tradì (Lex Romana Curiensis), influenzà a partir dal 9avel tschientaner dal dretg german/francon (Capitula Remedi). Constituziuns en scrit e l'egualitat da dretg eran nunenconsuhentas ed il dretg da legislaziun era in privilegi dal signur feudal. Cun l'emancipaziun democratica en il temp medieval tardiv han ils vischinadis ed ils cumins dal Grischun decretà agens statuts e tschentaments. Las brevs da federaziun da las singulas Lias reglavan las relaziuns tranter las differentas dretgiras suveranas, la brev da federaziun da la Republica da las Trais Lias dal 1524 ed ils supplements posterius quellas tranter las singulas dretgiras, las dretgiras autas e las Lias. Las dietas federalas, la radunanza dal stan ed il Congress pudevan decretar ad referendum e la tschentada da las bandieras, sullevadas al lieu, pudeva ordinar il dretg public impegnativ. Tut las tentativas d'unifitgar il dretg civil penal da las Trais Lias è vegnida rebattidas. L'uschenum-nà Urden da malefiz, statui da las Trais Lias, è entrà en vigor il 1717, sia applicaziun è però restada facultativa.

La brev da federaziun da la Lia Grischa dal 1424 ha cedi a las dretgiras il dretg ed il tribunal criminal (nunappellabel), ella ha dentant decretà il dretg civil e matrimonial impegnativ ed ha suttamess las decisius giudizialas correspondentes a sia dretgira d'appellaziun. Il dretg federal da la Lia Grischa è vegnì revedì ed amplifitgà pliras giadas en il decurs dals tschientaners (1528, 1590–1617, 1655 e 1713). La Lia da la Chadé n'enconschewa ni in dretg ni in tribunal federal surordinà. Disputas vegnivan accumadadas per regla d'ina dretgira vischina. La brev da federaziun dal 1367 aveva solettamain il scopo da garantir ils dretgs da la glieud da la Lia da la Chadé cunter l'arbitrariad feudal (pra-

titgada da l'uvestg Peter Gelyto). Politicament dominava la Lia da la Chadé (de facto) il stadi episcopal, en dumondas da dretg public era ella però suttamess a quel. Perquai n'existivan ni ina legislaziun d'una giurisdicziun surordinadas a las dretgiras ed als vischinadis.

Il 1436 è vegnida fundada la Lia da las Diesch Dretgiras cun l'intent da prevegnir a las consequenzas negativas da la repartiziun feudal imminentia suenter la mort dal cont Friedrich VII von Toggenburg. Sco las dretgiras da las duas outras Lias disponivan era quellas da la Lia da las Diesch Dretgiras da la suveranitat legislativa nundividida. Era ellas avevan unifitgà il dretg civil e matrimonial (oravant tut a partir dal 1633), ma en dimensiuns bleri modestas che la Lia Grischa. La Constituziun da mediaziun (1803) aveva cedi al Cussegli grond il dretg da proponer midadas da lescha (dretg d'iniziativa), iniziònd qua tras l'unificaziun dal dretg grischun. La Constituziun chantunala dal 1854 e sias revisiuns posteriuras han alura extendì ils dretgs legislativs dal pievel ed han reglementà da nov il dretg da legislaziun.

Adolf Collenberg

Lex Romana Curiensis

La Lex Romana Curiensis è ina registraziun dal dretg vulgar roman occidental da l'emprima mesadat dal 8avel tschientaner, influenzà da concepziuns da dretg francoas sco era d'ulteriuras concepziuns

berg determinablas cleramain. Ella è probablamain il resultat da l'unda culturala visigotic-pirminica en la Currezia, ma senza valor legislativa. La Lex Romana Curiensis è da gronda importanza per l'istoria culturala dal Grischun e dal Vorarlberg. Da traus manuscrits tradids a moda cumpleta èn dus d'origin retic. La derivanza veronaisa dal terz manuscrit sco era dus fragments milanesi fan pensar ad in'ulteriura derasaziun en l'Italia dal Nord. La designaziun Lex Romana Curiensis, introducida en il 19avel tschientaner ed istoricament betg attestada, è equívoca era dal punct da vista dal cuntegn. La concepziun ed il cuntegn da basa da la Lex Romana Curiensis sa basan cleramain sin la «Lex Romana Visigothorum», relasciada dad Alarich II il 506. I na sa tracta pia betg d'ina creaziun retica, mabain d'na interpretaziun fallada dal model tras l'elavuratur, quai che demussa cleramain la perdita da las enconuschienschas dal dretg roman. L'idea anteriura, tenor la quala la Lex Romana Curiensis avess da reflectar il dretg vertent da quel temp en la Currezia, sto vegnir considerada sco inexacta sin fundament da cumprovas da faussas interpretaziuns tematicas dal model e da la mancanza da voluntad legislativa da vart da l'elavuratur. Las retscheregas recentas preschentan quasi unanimain la Lex Romana Curiensis sco recepcion litterara dal dretg roman vulgar occidental che, lunsch davant da tangar la prioritad dal dretg da disa vertent, èsez influenzà ed alterà da quel. En quest regard è ella d'interess spezial per l'istoria dal dretg.

Jon Peider Arquint

Capitula Remedi

Decret da dretg penal, redigi probablamain da Remedius, uvestg da Cuira, entorn l'onn 800 e transmess exclusivamain en il codex 722 da la biblioteca claustral da Son Gagl. I sa tracta d'in decret d'interess particular, perquai ch'el reflectescha tranter auter ina gronda diversitat da tradiziuns giuridicas. La materia giuridica, reglementada en ils dutesch chapitels dal text, correspunda – a duas excepcions – a quella dal Decalog (diesch cumandaments). Ils cuntegns èn damai fitg limitads en cumparegliazun cun autras funtaunas giuridicas contemporanas. Integrond innovaziuns penales da lur epoca, èn ils Capitula Remedi veginids considerats ditg a tort sco novella da la Lex Romana Curiensis; ins vegn a stuair redefinir lur impurtanza.

Jon Peider Arquint

Tschentaments

Ils tschentaments cumpiglijan princips giuridics davart il dretg criminal, civil e matrimonial e prescripcions praticas. Els furman en lur totalitat il sistem giuridic

vegnidas sentenziadas, set da quellas èn vegnidas brischadas sin il stgandler. Il pievel ha alura stgatschà ils inquisiturs da la vallada ed ils Artitgels da Glion dal 1526 han scumandà la giurisdicziun ecclesiastica en l'intschess grischun. Il 1542 è quest scumond vegnì confermà explicitamain era per las Terras subditas. Cun la refurmaziun è l'inquisiziun romana sa drizzada cunter ils protestants (cumbat cunter ils «heretics» reformads) ed è daventada suenter il 1563 era in instrument per imponer las refurmazas dal Concil da Trent. Las Lias grischunas han pudì impedir l'instituziun d'ina inquisiziun ecclesiastica stabla, ellas han dentant stui cumbatter permanentamain surpassaments da quest scumond. Blers Grischuns protestants èn vegnids mulestads, arrestads e deportads en Lombardia, nua ch'els èn vegnids surdads a l'inquisiziun romana ch'ha impraschunà tranter auter commembres da las famiglias da commerziants Pellizzari (da Clavenna), Vertemante e Lumaga (omaduas da Plür), confiscond lur martganzia. Il 1568 ha l'inquisiziun romana deportà ed il 1569 brischà a Roma il preditgant refurmà da Murbagn, Francesco Cellario, ed il 1588 executà a Milaun il preditgant da Mello, Laurentius Soncinus. L'uvestg da Cuira, Thomas Planta, ha stui prender posiziun avant la dretgira a Roma a la rinfatscha d'eresia fatga da ses rival Bartholomäus von Salis. Sut il reschim da l'uvestg milanais Carlo Borromeo ha l'inquisiziun romana cunter il Grischun cuntanschi il 1583 sia culminaziun (e sia sistida) en il Mesauc ed en la Val Calanca, nua ch'ins ha brischà tranter auter diesch persunas vivas e cun la fatscha engiu. Borromeo ha sutminà il scumond da l'inquisiziun romana cun declarar ils process da massa sco process per striegn. La baselgia catolica legitimava l'inquisiziun romana, sa referind al primat da la cardientscha e da Roma en dumondas da la dretgira cardientscha.

Adolf Collenberg

Carolina

Ordinaziun da la dretgira criminala decretada da l'imperatur Carl V a la dieta imperiala d'Augsburg dal 1530 ed entraida en vigor a la dieta da Regensburg dal 1532. L'applicaziun da la «Constitutio Criminalis Carolina» è stada minimala en la Lia Grischa (Razén), modesta en la Lia da la Chadé (Ortenstein, Quatter Vitgs, Surses, Engiadina Bassa e Val Müstair), marcanta en la Lia da las Diesch Dretgiras (avugadia austriaca en las Otg Dretgiras). Sia influenza en la pratica è creschida en il 17avel tschientaner (dretg subsidiar), ha predominà en il 18avel tschientaner (codificaziun) ed è svanida en il decurs dal 19avel tschientaner. Tenor Peter Liver ha la Carolina gi' consequenzas negativas, malgrà tscherts progress remartgabels sco la substituziun dal talion (princip da vendeta «dent per dent») tras il dretg penal criminal: Sut ses domini «èn la superstiziun ed il dogmatism ecclesiastic savens s'unids [...] cun la crudelitad e la direzza dal cumbat cunter la criminalitat dal temp medieval tardiv ad ina procedura penal barbarica cun in'arbitrariad giudiziala en l'inquisiziun ed en la determinaziun dal chasti.» Las dretgiras sa referian al dretg imperial, oravant tut en cas d'inquisiziuns difficilas, da sentenziás a mort, d'ina mancanza da basa giuridica u da l'applicaziun dal dretg d'isanza. Quest dretg imperial cuntegneva dentant, sper elements da la Carolina, era dretgs ed isanzas pli vegls.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istoria grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libraria.

Fontaunas da dretg romontschas — Register		
Cuntegn	Artitgels	Index
Introduzion historica		
1. Ligia dalla Casa da Dieus		
a. Status ni Tschentaments da Cumin (vischnauncas giudizialas)		
Bregaglia	Statüts criminals da val Bregaglia. Revidias l'on 1597 (La translaziun en rumantsch da Beiva ...)	48-59
Surses	Startet e leschas della terra da Surses. 1711, 1770, 1804	62-102
Vaz	Starteett deing Iudevell meatz cumeing Vatz, Stirva e Mott (1821)	104-153
Tumliasca	Ils Statuts ner Urdens a Tschentaments dad amadus Cumins numnadameng da Fürstenau ad Ortenstein ...	156-207
Tumliasca	Aspects culturhistoric dalla Tumliasca el 18avel tschientaner	208-218
Tumliasca	Bref da partazun d'ils 7 vaschinadis d'il Cumin dad Orthenstein anno 1596, confermada 1598	219-225
Tumliasca	Igl «Tractat» da la dargira d'Ortenstein digl on 1779	226-234
b. Fuormas da dertgira e saramentaziun - plaids da cumin		
Surses	Forma de Stantt Recht dil creaas da Surses (1738)	238-241
Surses	Fuorma da pigliar aint ena manageda	242-243
Surses	La Fuarma da dar Igl saramaint	244
Surses	Fuorma da dar il serramaint dil landamma e oberkeit	245
Surses	Furma da manar igl dretg	246-247
Surses	Norma da dretg criminal digl creaas da Surses (1738)	248-252
Belfort	Fuormas da saramentaziun da mistral, geraus e perdetgas ella dertgira da Belfort dadora 1790, 1841	254-256
Vaz	Furmaz da saramantaziun digls officials digl cumeign da Vaz 1740 e 1844	258-281

Las funtaunas da dretg rumantschas, edidas da la Societad Retorumantscha, èn accessiblas en forma stampada ed online (register).

Rimnada da le-schas fundamen-talas (constitu-zionalas) da la Veglia Republica (1767).

d'ina cuminanza. Cun il declin dal domini feudal en il temp medieval tardiv han ils vischinadis ed ils cumins grischuns acquistà cun l'autonomia er il dretg da legislaziun. Tut las tentativas d'unifitgar il dretg civil e penal da surengi èn vegnidas refusadas. In dretg matrimonial e civil cuminaivel sco er ina dertgira d'appellaziun correspondenta aveva mo la Lia Grischa. Da la fin dal 14avel tschientaner fin il 1650 èn succedidas las grondas midadas en la legislaziun grischuna. Ils tschentaments cun lur numerus agiuntas ed adattazzius reflectescha il svilup istoric multifar sco era las particularidades economicas e confessuinalas dals vischinadis e da las dretgiras. Savens èn els inditgads en uschenumnads cudeschs dal pajais (per exempl il «Landbuch» da Tavau; artitgels e statuts da la Lia Grischa). La reglemantaziun ha cuntanschi finalmain – oravant tut en l'Engiadina – ina dimensiun che surpassa per bler quai che vegn ozendi taxà sco «lavina da leschas». Dal 1650–1800 ha la legislaziun stagnà: ins ha strusch stgaffi novas leschas ed il dretg vegl, oravant tut il dretg criminal, n'è betg vegni sviluppà vinavant. La mediazun ha procurà suenter il 1803 per in'unitad da dretg rudimentara, ma pir la Constituziun federala dal 1848 e la Constituziun chantunala dal 1854 han furmà la basa per il svilup dal dretg modern en il Grischun.

Adolf Collenberg

Inquisiziun romana

La nozio inquisiziun romana respectiva main Sontga inquisiziun designescha la persecuziun da l'eresia e dals heretics tras dretgiras instituidas da la baselgia, il term inquisiziun publica denominesch l'insti-tuziun statala d'ina dertgira che giuditge-scha delicts per mauns dal decasteri.

L'inquisiziun romana è vegnida insti-tuida il 1231 tras il papa Gregor IX per cumbatter ils Catars en la Frantscha dal Sid e confidada il 1233 surtut als dominicans. Già il 1297 cuntegneva in decret penal da la Currezia, relaschà da Johann von Vaz, castellan roial, cun il consentiment da l'uvestg da Cuira, la remartga ch'els heretics stoppiàn vegnir mess sin il stgandler. Il 1483 è attestà in Heinrich Ryss sco priur da la claustra da dominicans ed inquisitor da la diocesa a Cuira. Ils emprims ch'han sentì la pressiun da vart da l'inquisiziun romana èn stadas a partir dal 15avel tschientaner las posteriuras Terras subditas dal Grischun (Vuclina, Buorm e Clavenna) che appartegnevan ecclesiastica main a l'uvestg da Com. In'emprima culminaziun ha cuntanschi l'inquisiziun romana en Vuclina en ils onns 1522–23 cun la proclaimaziun *contra haereticos et haereticas* (cun consentiment e sostegn dals uffiziants grischuns). 28 persunas èn

Adolf Collenberg